

De filosoof

Periodieke uitgave van de Faculteitsvereniging Utrechtse Filosofiestudenten voor de Faculteit Wijsbegeerte Utrecht
Jaargang 7 · Nummer 36 · september 2007 · Onderzoekseditie · Email: de.filosoof@phil.uu.nl · Website: phil.uu.nl/fuf

Speciale
onderzoekse-
ditie!

GEACHTE FILOSOFEN,

Wie zich op dit moment op de gang op de eerste verdieping van het bestuursgebouw begeeft, waant zich in een waar schimmenrijk. Duistere figuren komen over de gang voorbij, schimmige gedaanten bevinden zich achter gesloten deuren. Hier en daar staat een deur open, maar de persoon die zich achter het nu zichtbare bureau bevindt, is in nevelen gehuld. Schaduwen heersen over het departement Wijsbegeerte waar jonge studenten hopen nieuwe kennis op te doen.

De reden dat men in het totale duister tast wat deze kennis betreft, is dat niemand enig idee heeft van de inhoud van het denkwerk dat zich achter de deuren op deze bewuste gang afspeelt. Er worden geheimzinnige onderzoeken gedaan waar niemand enige weet van heeft. Er wordt gefluisterd dat er iemand bezig is met de briefwisselingen van Descartes. Er schijnt ook iets gedaan te worden met autonomie en enhancement, met human dignity en

ook wel met branching space-times. Als verre echo's zweven de woorden 'informed consent', 'gelaatsexpressie' en 'marktwerking' door de gang. Soms vangt men in het voorbijgaan een vaag gemompel op dat klinkt als 'democratie en conflict' of 'intentionele begrippen'.

Wat gebeurt hier allemaal? Hoe kan de jonge student uit deze ijle stemmen en dit vaag geruis opmaken waar dit alles over gaat? Ach, de oplossing ligt op dit moment al voor de hand, of liever gezegd: in de hand. Want in deze Filosoof staat een overzicht van veel van deze onderzoeken, een samenvatting van de onderwerpen waar onze docenten zich op dit moment het hoofd over breken. Met bloed, zweet en tranen hebben deze mensen een mooie samenvatting van hun onderzoek op papier gezet. Eindelijk kunnen we begrijpen waarom sommige van hen zo bevlogen zijn van een bepaalde theorie, en kunnen we inzien waarom je met sommige ideeën beter bij bepaalde mensen uit de buurt kunt blijven.

Helaas zijn niet alle onderzoeken hierin opgenomen. Met name de afdeling theoretische filosofie is zwaar ondervetgenwoordigd, hetgeen valt te betreuren. Deze hoek van de gang zal nog wat langer in het stoffig duister gehuld blijven, maar we zullen niet rusten voordat we ook daar mist hebben doen opklaren. Uitgerust met harnassen en plumeaus zullen we deuren openschoppen, documenten bij elkaar graaien en aan de wereld laten weten waar ze daar in hemelsnaam mee bezig zijn. Taalfilosofen en logici: wees gewaarschuwd!

Welnu, binnen korte tijd zal er weer een gewone Filosoof volgen, waarin u vertrouwde rubrieken en nieuwe stukken zult kunnen lezen. Tot dit tijd hopen we dat dit overzicht enig licht kan bieden in het duister van de huidige onderzoeken aan ons departement.

Anna van Dijk (hoofdredacteur)

Democratie als conflict en Een goed leven in een slechte wereld

BERT VAN DEN BRINK

In mijn onderzoek staan twee thema's centraal. Ten eerste is er het thema 'Democratie als conflict', ten tweede dat van 'Een goed leven in een slechte wereld'. Het thema 'Democratie als conflict' draait om de vraag in hoeverre democratie kan worden begrepen als een praktijk van constructieve, civiel gemaakte conflicten. In de filosofische en politiek theoretische literatuur zien we veelal een diep wantrouwen jegens het voorkomen van levensbeschouwelijke en belangenconflicten in de publieke ruimte. In de contracttraditie zien we veelal een wens naar een politiek contract dat de regels vastlegt waarop we ons kunnen beroepen wanneer dergelijke conflicten zich voordoen. Een alternatieve traditie, de deliberatieve democratie, meent dat we op zoek moeten naar dé regels van

redelijke publieke deliberatie alvorens we antwoorden zullen kunnen formuleren op de vraag hoe we met genoemde soorten van conflict kunnen omgaan.

Als alternatief voor deze visies probeer ik een theorie te ontwikkelen volgens welke fundamentele conflicten over belangen en levensbeschouwing democratie niet per definitie bedreigen, maar juist het hart vormen van een democratische strijd over de inrichting van de samenleving. Het heeft mijns inziens geen zin om een set aan regels te willen opstellen die dergelijke conflicten 'hun plaats wijst' omdat een dergelijke set in dergelijke conflicten juist ter discussie zal staan. Veel vruchtbaarder is een benadering die zoekt naar die politieke deugden en civiele attitudes die het mogelijk maken levensbeschouwelijke en

belangenconflicten op een democratische wijze uit te vechten, d.w.z. met respect voor elkaars individuele vrijheid en gelijkheid. Ik zoek met andere woorden langs deugdedithische weg naar een begrip van democratie dat maatschappelijke conflicten niet per definitie als bedreiging voor de democratische rechtsorde begrijpt.

Het tweede thema: 'Een goed leven in een slechte wereld'. Dit thema is voornamelijk toekomstmuziek. Ik heb dit jaar een artikel gepubliceerd over Theodor W. Adorno's these, "Es gibt kein gutes Leben im falschen" waarop ik verder wil borduren. Adorno gelooft dat onze morele wereld in brokstukken ligt, vernietigd door een instrumenteel rationele omgang van de mens met de wereld, andere mensen, en zichzelf. Adorno was een notoire zwartkijker (daarvoor had hij begrijpelijke biografische redenen) die geloofde dat pogingen om een goed leven te leiden temidden van al die instrumentele uitbuiting van de wereld en van mensen tot mislukking waren gedoemd. Ik denk (wellicht ook om begrijpelijke biografische rede-

nen) niet dat dat waar is. Adorno's vraag is echter wel belangrijk: hoe kunnen we een goed, geslaagd, mooi leven leiden in een wereld die overduidelijk niet in alle aspecten even goed, geslaagd en mooi is? Maken we ons met pogingen een goed leven te leiden per definitie schuldig ten opzichte van de arme zielen die dergelijke pogingen niet (kunnen) ondernemen; of dat wel doen maar jammerlijk falen? Voor we die vraag kunnen beantwoorden moeten we denk ik begrip hebben van onze verantwoordelijkheden ten opzichte van onszelf en ten opzichte van anderen. Wat

hebben we werkelijk in de hand, wat niet; wat zouden we in de hand dienen te hebben, wat niet? Waarvoor zijn we werkelijk verantwoordelijk, waarvoor niet?

Van Adorno wil ik eerst terug naar Aristoteles' claim dat een deugdzaam leven niet overal kan worden gevoerd, maar wel in een goed geordende polis. Dat is een heel belangrijk inzicht, maar ik vermoed dat er iets op af te dingen valt vanuit de vraag of we de inrichting van een goede polis in al zijn aspecten wel werkelijk in de hand hebben. Iets dergelijks vermoeden stoïcijnen als Epictetus en Zeno ook

en ik wil daarom ook hun visie bekijken. Dan zal ik een grote sprong maken naar modernere tijden en in ieder geval Nietzsche en Foucault bestuderen met mijn onderzoeksvraag in de hand. Tegen die tijd ben ik waarschijnlijk al oud en grijs. In de komende twee jaar wil ik dit project voorlopig op de rails zetten door in ieder geval Adorno af te zetten tegen Aristoteles en Epictetus. Gelukkig heb ik de collega's van Oudheid: collega Tieleman heeft me al geadviseerd, dus voor alle fouten die ik ga maken bestaat geen enkel excuus.

Stoicism and traditional aspects of Greco-Roman culture

CLAARTJE VAN SIJL

Mijn promotie-project is getiteld *Stoicism and traditional aspects of Greco-Roman culture*. Het is deel van het door NWO gefinancierde project *Stoicism in Context*, dat geleid wordt door Keimpe Algra en waar verder ook Teun Tieleman, Jan van Ophuijsen en Maarten van Houte aan deelnemen.

Het doel is om meer inzicht te verschaffen in de verhouding tussen het Stoïsche gedachtegoed en de niet-filosofische culturele traditie in de oudheid. De

manier waarop de Stoïcijnen traditionele noties in hun filosofische systeem incorporeerden op basis van hun epistemologie is daarin veelzeggend. De basis vormt het idee dat in onverstoorde, natuurlijke omstandigheden een natuurlijke, algemene notie (*prolēpsis*) vanzelf op gelijke wijze in alle mensen ontstaat. Hierdoor kan de Stoa claimen dat veel van haar eigen filosofische doctrines in de kern al aanwezig waren in het gedachtegoed, de taal en mythen van vorige generaties denkers

en poëten. Vooral kosmo-theologische en ethische noties probeerde de Stoa zo te verzoenen met traditionele opvattingen.

Speciale aandacht gaat uit naar de epistemologische basis van deze procedure in *prolēpsis* en *koinai ennoiai*, algemene noties, de interpretatie van polytheïstische mythen, interpretatieve etymologieën van godennamen en het gebruik van de notie *prolēpsis* in ethische context. Bewuste pogingen van de oude Stoa om de minder aantrekkelijke aspecten van haar leer te verzachten, te nuanceren en te kwalificeren werden vaak genegeerd door haar tegenstanders. Het Stoïsche gedachtegoed blijkt echter minder onconventioneel en excentrisch dan deze tegenstanders ons willen doen geloven.

Productiviteit van Streams specificaties

CLEMENS GRABMAYER

Oneindige objecten zijn van groot belang voor de wiskunde, de natuurwetenschappen, de logica, en de informatica. Denk aan de verzamelingen van de natuurlijke, de rationale, of de reële getallen in de wiskunde. Of aan het feit dat deze verzamelingen een belangrijke rol spelen bij de wiskundige formalisering van natuurkundige wetten. Of aan modellen in de predicatenlogica voor het axioma-stelsel van Zermelo en Fraenkel dat de verzamelingenleer formaliseert. Nog een ander voorbeeld is dat de door een digitale radio- of televisiezender verspreide informatie als "bitstream", een niet stoppend rijtje van nullen en enen,

kan worden beschreven.

In het NWO-BRICKS onderzoeksproject "Infinity", waaraan ik samen werk met collega's van de Vrije Universiteit en het Centrum voor Wiskunde en Informatica, zijn we geïnteresseerd in het rekenen met, het modelleren van, en het logische redeneren over oneindige wiskundige objecten, en ook en in de verbanden die tussen deze drie activiteiten bestaan. (Meer informatie over dit onderzoeksproject is te vinden op <http://infinity.few.vu.nl/>.)

In het bijzonder heb ik me, samen met mijn collega's Jörg Endrullis, Dimitri Hendriks, Ariya Ishihara, en Jan Willem Klop, in het afgelopen jaar beziggehouden met recursieve definities van streams (oneindige rijtjes van symbolen) en met het begrip van "productiviteit" voor zulke definities: Een streams specificatie D heet "productief"

als D een eenduidige stream s definieert die verder ook uit D kan worden geproduceerd. Voor het eerst is het woord "productiviteit" voor een dergelijke eigenschap gebruikt door de beroemde informaticus E.W. Dijkstra (1980); en ook het eerste belangrijke artikel over deze notie is aan een Nederlander te danken: Ben A. Sijsma (1989).

Laten we ter illustratie van deze notie naar twee voorbeelden kijken. Een zeer beroemde bitstream in de wiskunde is de *Thue-Morse reeks*, vernoemd naar Axel Thue en Marston Morse, die het ten grondslag liggende verschijnsel onafhankelijk van elkaar ontdekten (1912, 1917). Deze oneindige rij, die in het vervolg met M wordt aangeduid, kan bijvoorbeeld worden gegenereerd doordat men stapsgewijs, beginnend met 0 , de bit-inverse van de in de voorafgaande stap verkregen rij toevoegt aan de rechterzijde: ▶

1 Graag wil ik Dimitri Hendriks en Vincent van Oostrom bedanken voor hun commentaar op eerdere versies van dit stukje. Een uitgebreide versie van dit stukje is te vinden op: <http://www.phil.uu.nl/~clemens/OF.doc>.

0
01
0110
01101001
0110100110010110
...

M heeft vele interessante eigenschappen: deze reeks is *cube-free*, d.w.z. er is geen eindig bit-rijtje w zodat M een deelwoord van de vorm www bezit; hieruit volgt direct dat M niet (uiteindelijk) periodiek is. Eén van de talloze eigenschappen van M is de volgende: Gebruikmakend van de operatie “zip”, die twee stromen $a:c:f:\dots$ en $b:d:g:\dots$ in elkaar ritst tot de stream $a:b:c:d:e:f:g:\dots$ (het symbool “:” geeft hier de operatie “aan elkaar voegen” expliciet aan), geldt dat M het resultaat is van een toepassing van “zip” op M zelf en op zijn elementsgewijze bit-inverse $\text{bitinv}(M)$:

$$\begin{aligned} M &= \text{zip}(M, \text{bitinv}(M)) = \\ &= \text{zip}(0:1:1:0:1:0:0:1: \dots, 1:0:0:1:0:1:1:0: \dots) \\ &= 0:1:1:0:1:0:0:1:1:0:0:1:0:1:1:0: \dots \end{aligned}$$

Een eigenschap zoals deze kan ook gebruikt worden om M met behulp van recursieve vergelijkingen zo te definiëren dat M daaruit stapsgewijs kan worden berekend: M begint met $0:1$, en is verder het resultaat van het ritzen van de stromen $\text{tail}(M)$ en zijn bit-inverse $\text{bitinv}(\text{tail}(M))$, waarbij $\text{tail}(s)$ de rest van een stream s na het verwijderen van het eerste element aanduidt. Dit leidt tot het volgende stelsel E van vergelijkingen dat M definieert in termen van de operaties “zip”, “tail”, en “bitinv”:

$$\begin{aligned} M &= 0:1:\text{zip}(\text{tail}(M), \text{bitinv}(\text{tail}(M))) \\ \text{zip}(x:s,y:t) &= x:y:\text{zip}(s,t) \\ \text{tail}(x:s) &= s \\ \text{bitinv}(x:s) &= i(x):\text{bitinv}(s) \\ i(0) &= 1 \\ i(1) &= 0 \end{aligned}$$

Maar het is niet onmiddellijk duidelijk dat het stelsel E ook een constructieve manier geeft om bij deze oplossing te komen. Hiervoor moet namelijk aangetoond worden dat E productief is: d.w.z. dat voor elke natuurlijk getal n een rij evaluatie-stappen bestaat die de constante M in E tot een vorm herleidt waaruit het n -de symbool van M kan worden afgelezen.

Een experimentele manier om de productiviteit van E te toetsen, is om dit stelsel van vergelijkingen te herformuleren als een programma in een functionele programmeertaal als Haskell, en vervolgens uit te proberen of daarmee op een computer de eerste 10, 100, of misschien 1000 elemen-

ten van de oplossing M kunnen worden berekend. Hoewel door het slagen van zo’n experiment misschien het vertrouwen, dat E inderdaad productief is, vergroot kan worden, levert dit natuurlijk geen formeel bewijs op.

Een ander voorbeeld van een streamspecificatie is het stelsel F :

$$\begin{aligned} J &= 0:1:\text{even}(J) \\ \text{even}(x:s) &= x:\text{odd}(s) \\ \text{odd}(x:s) &= \text{even}(s) \end{aligned}$$

Hierbij wordt gebruik gemaakt van de streamfuncties “even” en “odd”, die uit een stream $s = x_0:x_1:x_2:x_3:x_4:x_5: \dots$ de stromen $x_0:x_2:x_4:\dots$ en $x_1:x_3:x_5:\dots$ van elementen op even, respectievelijk oneven, posities in s extraheren. Definieert F een eenduidige bitstream? En in het bijzonder: Is F productief? Het blijkt dat dat niet het geval is. Namelijk is het niet moeilijk om te bewijzen dat de constante J in F in de limiet herleidt naar de vorm:

$$J = 0:1:0:0:\text{even}(\text{even}(\text{even}(\text{even}(\dots))))$$

Als gevolg hiervan leiden alle manieren om F te evalueren tot de productie van hooguit 4 elementen, en dus niet tot een oneindige reeks van nullen en enen.

Voorbeelden zoals deze suggereren de vraag: Kan van een streamspecificatie D op een puur mechanische wijze worden bepaald of D wel of niet productief is? Hierachter schuilt echter een onbeslisbaar probleem: er bestaat *geen* algoritme dat voor *elke* streamspecificatie D in eindig veel stappen kan bepalen of D productief is of niet. Om deze reden is in het verleden door onderzoekers vooral aandacht besteed aan het vinden van methoden waarmee de productiviteit voor vele in de (programmeer-)praktijk voorkomende streamspecificaties op mechanische wijze kan worden aangetoond.

Een andere onderzoeksvraag die voortvloeit uit de onbeslisbaarheid van productiviteit voor streamspecificaties, is of er “interessante” deelklassen van de klasse van alle streamspecificaties bestaan waarop productiviteit toch beslisbaar is. Op deze vraag heb ik me samen met mijn collega’s gericht. We vonden een klasse van streamspecificaties die we “puur” noemden, waarvoor we konden aantonen dat vele van de in de literatuur behandelde streamspecificaties daarin zijn bevat, en we ook een beslissingsalgoritme voor productiviteit op deze klasse konden construeren. Streamconstanten in zo’n pure streamspecificatie maken uitsluitend gebruik van specifica-

ties van streamfuncties die een bepaalde eenvoudige vorm hebben. Dat is het geval voor alle specificaties van streamfuncties die in E en F voorkomen, zoals “zip”, “tail”, ...; E en F zijn daarom ook voorbeelden van pure streamspecificaties.

Ons beslissingsalgoritme A is gebaseerd op twee ideeën. Ten eerste kan het proces van het evalueren van een pure streamspecificatie, wat betreft de kwantiteiten van daarbij in afzonderlijke stappen geconsumeerde en geproduceerde streamelementen, gemodelleerd worden door de stroom van “pebbles” (geabstraheerde data-elementen) door een eindig “pebbleflow net”. Deze netwerken zijn opgebouwd uit bouwstenen die pebbles stapsgewijs kunnen verwerken. In het bijzonder is het mogelijk om voor elke gegeven pure streamspecificatie D een net $N(D)$ te construeren met de eigenschap dat het maximale (eindige of oneindige) aantal pebbles dat $N(D)$ kan produceren overeenkomt met het maximale aantal streamelementen dat door het evalueren van de door D gespecificeerde streamconstante gegenereerd kan worden. In het geval van de streamspecificaties E en F betekent dat dat $N(E)$ oneindig veel pebbles kan produceren, terwijl de pebble-productie van $N(F)$ precies 4 is.

Ten tweede is het mogelijk om de maximale pebble-productie van een net te berekenen door een procedure die netten stapsgewijs tot eenvoudigere netten reduceert, onder behoud van productie. Deze procedure komt uiteindelijk altijd uit bij een “triviaal” net dat maar uit een bouwsteen bestaat, waarvan de productie duidelijk is.

Ons beslissingsalgoritme A werkt als volgt: In stap één wordt het bij een pure streamspecificatie D horende net $N(D)$ geconstrueerd; in stap twee wordt $N(D)$ gereduceerd tot een triviaal net met productie p (een natuurlijk getal of het symbool ∞ voor “oneindig”); uiteindelijk geeft A als output “ D is productief”, als $p = \infty$, en “ D is niet productief omdat D p data-elementen produceert”, als p een natuurlijk getal is.

Meer details over dit resultaat zijn na te lezen in het artikel “Productivity of Stream Definitions” dat te vinden is op <http://infinity.few.vu.nl/productivity>. Op deze web-pagina wordt de gebruiker ook de mogelijkheid geboden om zelf ervaring op te doen met de methode van pebbleflow netten. Er zijn daar twee interactieve computer-programma’s beschikbaar: een tool voor de visualisatie van dataflow door netten, geschreven door Ariya Isihara, en een tool om de reductie van netten tot triviale netten geautomatiseerd te laten berekenen, geschreven door Jörg Endrullis.

Het Utrechtse Descartes-onderzoek

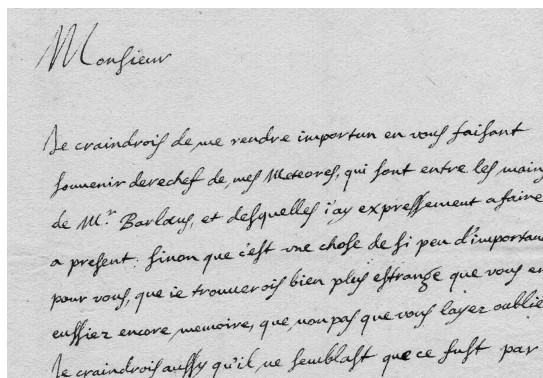
ERIK-JAN BOS

Het past een universiteit, waar de filosofie van René Descartes (1596–1650) als eerste werd onderwezen, dat er ook onderzoek wordt gedaan naar zijn leven, werken en wijsbegeerte. Het programmatisch onderzoek naar Descartes aan het Departement Wijsbegeerte begon in 1997, toen een door NWO gefinancierd project van start ging. Onder de titel 'Naar een nieuwe editie van Descartes' vonden, onder leiding van prof. Theo Verbeek, drie promotie-onderzoeken plaats naar verschillende aspecten van Descartes' werken. Op de eerste plaats een studie naar zijn briefwisseling, i.c. de correspondentie tussen Descartes en de Utrechtse professor Henricus Regius; verder, bibliografisch onderzoek naar alle gepubliceerde werken tot 1701; en tenslotte een onderzoek naar de Latijnse vertaling van het *Discours de la méthode*, die in 1644 te Amsterdam verscheen.¹ Het werd snel duidelijk dat een nieuwe kritische uitgave van Descartes' briefwisseling de hoogste prioriteit heeft, en hieraan wordt sinds 2002 aan door mij en anderen gewerkt.

De bestaande uitgave van de briefwisseling voldoet niet meer. Dat die editie (verschenen tussen 1897 en 1910) nodig aan vervanging toe was, realiseerde men zich al in de zestiger jaren van de vorige eeuw, maar men durfde het toen niet aan een geheel nieuwe uitgave te bezorgen. In plaats daarvan plakten men eenvoudigweg al het nieuw gevonden materiaal en alle nieuwe inzichten en feiten omtrent Descartes' leven en werken achter de reeds bestaande uitgave. Het behoeft geen betoog dat dit de bruikbaarheid van de editie niet ten goede kwam: de chronologie van de brieven werd doorbroken, elk van de vijf delen briefwisseling werd voorzien van tal van bijlagen, waarin de ene correctie zich op de andere stapelde. In de nieuwe editie zetten we alles weer netjes op een rij zet-

ten, en ofschoon dat op zich al een lastige klus is — zoals gezegd deinsde men er al eerder voor terug — is het uiteraard niet ons enige motief.

De briefwisseling van Descartes kent een bijzonder problematische overlevering. Van de circa 770 brieven die we kennen, is één derde in originele vorm bewaard gebleven, dat wil zeggen, de oorspronkelijke brief geschreven en verzonden door Descartes. Deze 'autografen' worden bewaard in bibliotheken, musea en bij particuliere verzamelaars in Europa en Noord-Amerika. De overige brieven

zijn op tal van manieren tot ons gekomen: in kopie (soms meerdere kopieën van dezelfde brief), in gedrukte versie, of op indirecte wijze, doordat bijvoorbeeld iemand verwijst naar of citeert uit een brief van Descartes die hij/zij heeft ontvangen. Eén van de grootste uitdagingen wordt gevormd door de allereerste gedrukte uitgave van brieven van Descartes in de 17de eeuw. Voor ongeveer één derde van alle brieven is die uitgave onze enige bron. Helaas gaf de bezorger van de uitgave zelden de datum van een brief, en vaak ontbreekt ook de naam van de geadresseerde. We vinden dan omschrijvingen als 'aan een jezuiet', 'aan een heer van stand', of simpelweg 'aan ***'. Bovendien is uit mijn onderzoek naar de correspondentie met Regius gebleken dat de bezorger regelmatig delen uit verschillende brieven presenteerde als één document.

Mijn onderzoek naar Descartes' briefwisseling kent vele aspecten. Ik moet 'de boer op' om de originele handschriften te bestuderen, en dat brengt me naar de eigenaardigste bibliotheken, of soms bij de mensen thuis, als het om een privé-verzamelaar gaat. Er is uiteraard een sterk filologisch aspect: als de originele brief niet meer voorhanden is, wat geldt dan, als er

bv. een kopie is en een gedrukte versie, als de meest betrouwbare tekst? Daarnaast heeft de tekst op tal van plaatsen een toelichting nodig. Wie heeft Descartes op het oog als hij spreekt over zijn 'Parijse tegenstanders'? Wat is de bedoeling van een bepaald experiment? Vond de kritiek van een correspondent op Descartes' visie op de menselijke ziel zijn weerslag in de gepubliceerde werken? Gelukkig sta ik er in dit onderzoek niet alleen voor. De afgelopen jaren hebben we met de projectmedewerkers wekelijks een bijeenkomst gehad waarbij we telkens een paar brieven onder loep namen. Daarnaast kan ik voor de annotatie, de toelichtende noten op de tekst, een beroep doen op verschillende specialisten op het gebied van wetenschaps- en muziekgeschiedenis en geschiedenis van de wiskunde. Een 'proef-editie', waarin één jaar uit de correspondentie nader is bekeken, verscheen in 2003.²

Sinds 2006 maakt het briefwisselingsproject deel uit van een breder NWO programma, "Descartes and his Network". Het doel van dit project, opnieuw onder leiding van Theo Verbeek, is het in kaart brengen van het complexe netwerk van Descartes' vriendschappelijke betrekkingen, patronage en wetenschappelijke samenwerking, om op die manier zijn intellectuele biografie gestalte te geven. We willen de Franse wijsgeer niet langer zien als een intellectuele reus die zich terugtrok in Nederland omdat hij behalve zichzelf verder niemand nodig had, maar als een 'gewone' wetenschapper annex filosoof die geïnteresseerde en invloedrijke beschermheren nodig had en actief deelnam aan het Europese wetenschappelijke debat. De vier onderdelen van het project zijn 1) een nieuwe editie van de briefwisseling; 2) een onderzoek naar Descartes en de experimentele traditie; 3) een studie naar Henricus Reneri, de eerste Utrechtse hoogleraar wijsbegeerte en een spilfiguur in Descartes' sociale en wetenschappelijke netwerk (uitgevoerd door Robin Buning, zie elders in dit nummer), en tenslotte 4) een publicatie waarin de belangrijkste resultaten uit de andere deelprojecten met elkaar in verband worden gebracht. Daarnaast wordt gewerkt aan een website over Descartes en het Nederlands Cartesianisme, dat dit najaar beschikbaar zal komen.

1 Erik-Jan Bos, *The Correspondence between Descartes and Henricus Regius, Quaestiones Infnitae* vol. 37, Utrecht: Department of Philosophy, Utrecht University, 2002 (<http://igitur-archive.library.uu.nl/dissertations/2002-1015-122056/inhoud.htm>); Matthijs van Otegem, *A Bibliography of the Works of Descartes 1637–1701, Quaestiones Infnitae* vol. 38, Utrecht: Department of Philosophy, Utrecht University, 2002; het proefschrift van Corinna Vermeulen, een kritische uitgave van de Latijnse editie van het *Discours* en de *Essais*, wordt in oktober dit jaar verdedigd.

2 *The Correspondence of René Descartes: 1643*, Theo Verbeek, Erik-Jan Bos and Jeroen van de Ven (eds.), *Quaestiones Infnitae* vol. 46, Utrecht: Department of Philosophy, Utrecht University, 2003 (<http://igitur-archive.library.uu.nl/ph/2005-0309-013011/index.htm>).

Seneca on the Body: Readings of Selected Moral Letters (werktitel), 2005-2009

IRENE CONRADIE

Voor mijn promotie bestudeer ik de brieven van Seneca binnen het onderzoeksproject *Habent sua fata libelli*, onder leiding van prof. Annette Merz en dr. Teun Tieleman. Het project richt zich op de verschillende vormen van de intertekstuele productie van betekenis in de filosofische scholen van de Romeinse keizertijd en in het opkomende christendom. Een centraal gegeven is dat de groepen in kwestie een eigen identiteit creëren door middel

van de herinterpretatie van gezaghebbende teksten uit het verleden.

Het deelproject *Seneca on the Body: Readings of Selected Moral Letters* onderzoekt hoe intertekstualiteit en identiteit een rol spelen in een thematisch samenhangende selectie uit Seneca's *Epistulae Morales*. Deze selectie bestaat uit brieven over centrale morele vraagstukken rond het lichaam: wat wil Seneca overbrengen op zijn publiek over wat het menselijk

lichaam is, over hoe het gewaardeerd en behandeld dient te worden? In hoeverre sluit zijn positie aan bij bekende (e.g. filosofische, Romeinse) opvattingen? Dit onderzoek combineert aandacht voor Seneca's gebruik van oudere literaire modellen, zoals de brieven van Epicurus, met synchrone gezichtspunten zoals de identiteit en het opleidingsniveau (inclusief de literaire canon) van zijn geïntendeerde publiek. Centrale vragen hierbij zijn hoe Seneca zijn Stoïsche filosofie definieert and hoe hij zijn Romeinse publiek probeert te overtuigen van de morele voorschriften van zijn school door hen aan te spreken in hun eigen taal en met voor hen bekende beelden en ideeën.

Toegepaste ethiek

JAN VORSTENBOSCH

Mijn onderzoek concentreert zich, niet verwonderlijk voor een UD Toegepaste ethiek, op de vraag naar de manier waarop toegepaste of praktische ethiek bedreven wordt, c.q. kan of moet worden. Meer speciaal interesseert mij de vraag in hoeverre op de verschillende terreinen van toegepaste ethiek (en dat zijn er inmiddels heel wat) voldoende overeenstemming in morele normativiteit te vinden is om te kunnen spreken van, of te streven naar, een 'algemene ethische theorie' die oriëntatie, richting en misschien zelfs uitsluitel geeft over de geldigheid van normen en beslissingen op het terrein van de bio-ethiek, de dierethiek of de politieke ethiek. Mijn werkhypothese is dat die normatieve overeenstemming maar zeer beperkt is en te abstract om veel sturing te geven aan morele discussies en argumentaties op specifieke gebieden. Met deze algemene vraag en werkhypothese heb ik me de af-

gelopen decennia langs twee lijnen beziggehouden.

De eerste lijn is het onderzoeken van concepten, normen en argumentaties op een aantal gebieden van toegepaste ethiek, te weten de dierethiek (bv. het begrip integriteit van dieren), de sportethiek (het dopingprobleem), de zorgethiek (de morele rol van afhankelijkheid en handicaps tegenover de sterk op autonomie en 'agency' gerichte gangbare moraaltheorie) en de ethiek van technologische ontwikkelingen (Hoe beïnvloeden nieuwe technologieën het karakter en de zin van menselijke praktijken zoals sport en communicatie?). Deze concrete onderzoeksprojecten hebben mijn overtuiging gesterkt dat daar waar het 'spannend' en het begint te 'schuren' geen eenvoudige, vanuit een algemene theorie af te leiden normen gevonden kunnen worden (hetgeen overigens alerminst inhoudt dat de meer algemene

wijsgerige ethische reflectie overbodig is). De voor mij overtuigende argumenten en inzichten hebben echter vooral te maken hebben met de zin, de inhoud en de concrete, historische vormen die menselijke praktijken hebben aangenomen.

De tweede lijn richt zich op een aantal meer algemene wijsgerig-ethische discussies die in onze onderzoeksgroep centraal staan, zoals de interpretatie en de rol van principes in moreel redeneren. Daarbij interesseer ik me voor meer drie specifieke problemen. Het eerste probleem is de relatie tussen ethische theorie en morele praktijk, en meer speciaal de verschillende interpretaties in de moderne tijd van 'theorie' (bij bv. utilisten en Kant). Het tweede probleem is de relatie tussen universaliteit en particulariteit, zeg maar tussen algemene beginselen en concepten en concrete situaties en handelingen. Het derde probleem is dat van de relatie tussen moraaltheorie en leefwereld, tussen morele normen en zingevingskaders die ons concrete handelen en concrete ervaring bepalen.

Wijsgerige antropologie, ethiek en sociaaltheorie

JOEL ANDERSON

Mijn onderzoekszwaartepunten liggen op het gebied van wijsgerige antropologie (vooral autonomie, zelfbeschikking, subjectiviteit en het zelf), ethiek (zowel theoretische vragen in verband met "Diskursethiek" als ook onderwerpen op

het gebied van "neuro-ethiek" en vooral neuro-enhancement) en sociaaltheorie (in het bijzonder de rol van wederzijdse erkenning bij het bereiken van noodzakelijke condities voor de ontwikkeling van "autonomy skills"). Ik geef onderwijs op

het gebied van "philosophy of mind" en over vrije wil, maar daar doe ik zo goed als geen onderzoek over; ik interesseer me namelijk erg weinig voor metafysische onderwerpen.

In het komend jaar ben ik met onderzoeksverlof van november 2007 tot juli 2008, en ik werk vooral aan vier kleinere stukken en een manuscript voor een boek. Voor een deel van het jaar zal ik ook 'Visiting Scholar' zijn aan de University of California, Berkeley.

Het boek dat ik aan schrijven ben

("Scaffolded Autonomy: The Construction, Impairment, and Enhancement of Human Agency") ontwikkelt een theorie van autonomie die in drie opzichten intersubjectief is:

1. The acquisition and exercise of autonomy requires the support of others (and can even be enhanced by being dependent on others).
2. Because autonomy requires reasoning about what choices to make, and because I can't simply decide for myself what counts as reasoning, I am subject to subject-transcending standards in exercising autonomy.
3. More generally, autonomy (like "being fluent in English") is an essentially normative property of persons that exists only insofar as there are people who are com-

petent to attribute this status to persons. Autonomy is, in Robert Brandom's phrase, a "deontic status".

Naast het boek werk ik aan vier andere teksten:

1. Een versie van een eerdere gegeven lezing over "Autonomy as a Deontic Status" om op te sturen naar een tijdschrift.
2. Hetzelfde met een lezing over "Autonomy Gaps: Rethinking the Problem of Too Much Choice", over hoe politiek beleid vaak veel meer aan vaardigheden bij ons veronderstelt dan we daadwerkelijk hebben.
3. Een hoofdstuk met een collega uit Toronto voor een band over "Procrastination", waarin wij het zullen hebben over vormen van "scaffolding" (d.w.z. manieren om zich

in de steigers te zetten) die mensen (kunnen) gebruiken tegen de verleiding klusjes uit te stellen.

4. Een hoofdstuk voor een boek over Jürgen Habermas, waarin ik zijn begrip van autonomie reconstrueer. Hierbij zal ik terugrijpen op mijn proefschrift, dat over autonomie bij Harry Frankfurt, Charles Taylor en Habermas ging.

Het komend jaar is voor mij heel erg belangrijk. Ik ben sinds 1995 docent maar heb negen jaar lang aanstellingen in de VS gehad met helemaal geen tijd voor onderzoek, en ik heb nooit in die tijd een onderzoeksverlof of sabbatical gehad. Ik heb ontzettend veel zin in om heel veel schrijven te in het komend jaar.

Grondslagen moraalfilosofie en toegepaste ethiek

MARCUS DÜWELL

Mijn onderzoek speelt in wezen op twee grote terreinen: a) grondslagen van de moraalfilosofie, b) toegepaste ethiek, met name bio-ethiek. Daarbij hebben vele van mijn onderzoeksprojecten ook met het onderzoek van promovendi van doen.

A) Grondslagen van de moraalfilosofie

In het meer fundamentele gedeelte van mijn onderzoek staat op dit moment de notie 'human dignity' centraal. Dat ligt natuurlijk in de lijn van mijn (Kantiaans geïnspireerde) bezigheden. Ik heb het idee dat de notie van de menselijke waardigheid terecht als een centraal moreel en juridisch begrip wordt beschouwd. Maar tegelijkertijd moet men constateren dat dit begrip in fundamenteel en toegepast opzicht vrij weinig ontwikkeld is. Aan wat voor soort verplichtingen verbind je je met dit begrip? Wie komt voor het hebben van waardigheid in aanmerking? Hoe verhoudt zich deze notie met de discussie rond 'moral status'? Dat zijn enkele vragen. Het is trouwens ook historisch een interessante notie. Voor de European Science Foundation, UNESCO en de International Union of Academies ben ik verantwoordelijk voor de organisatie van meerdere workshops en een grote conferentie over dit onderwerp. Dit is een uitgangspunt van grotere onderzoeksoverwegingen op dit terrein.

Dit onderzoek naar 'human dignity'

houdt natuurlijk verband met allerlei verdergaande discussies: omdat het begrip voor de rechtsorde van centrale betekenis is, gaat het hierbij vooral om de verhouding van politiek en moraal. Het gaat om de vraag of wij alleen negatieve verplichtingen hebben of ook positieve, en hoe ver deze verplichtingen gaan (mensen in arme landen, dieren?). De verhouding van menselijke waardigheid en morele rechten. Maar het gebruik van een term als dignity vraagt ook om verheldering van een heleboel meta-ethische veronderstellingen, b.v. rond moreel realisme, cognitivisme etc., waar ik sinds vele jaren probeer Kantiaanse helderheid te scheppen.

Verder zijn er een heleboel half geschreven teksten van mijn hand over meer continentale onderwerpen zoals esthetica, Adorno, Heidegger enz. van welke ik ook een keer zou willen zien dat ze gepubliceerd gaan worden.

B) Moraalfilosofie en Toegepaste Ethiek

De meeste van mijn bezigheden zijn echter niet zuiver op het gebied van de fundamentele of de toegepaste ethiek maar liggen ertussen. Binnen de toegepaste ethiek heb ik veel gedaan op het gebied van de bio-ethiek. Ik probeer een deel van mijn inzichten nu in een monografie te bundelen die als overzichtsboek over de bio-ethiek nog dit jaar in het Duits zal verschijnen. Daarbij gaat het er juist om

het profiel van bio-ethiek als filosofische discipline duidelijker naar voren te laten komen. Binnen de bio-ethiek vond ik in de laatste jaren de discussies rond 'enhancement' bijzonder boeiend. Daarbij gaat het om ontwikkelingen binnen de geneeskunde die niet meer te maken hebben met herstellen van mensen en voorkomen van ziektes, maar met het bewust verbeteren van menselijke eigenschappen.

In verband met een groot Europees project ("Chimbrids") over het scheppen van chimeren en hybriden ben ik nu met een heel apart onderwerp in aanraking gekomen. In de life sciences kun je steeds meer onderzoek doen naar waar de species-grens tussen mens en dier overschreden wordt. Dit is in die zin moeilijk, dat bijna alle morele intuïties en juridische regels een onderscheid tussen mens en dier veronderstellen. Het project probeert in kaart te brengen welke vorm van morele problemen zich op dit terrein voordoen. Ik ben erg verrast hoe interessant ik dit project vind. Het houdt verband met de hele discussie rond 'moral status', het gaat om de status van menselijke embryo's (waar ik ook al eerder het een en ander mee heb gedaan) en het gaat om het omgaan met het moreel pluralisme. Verder is het een gebied waar in de biologie veel mee gebeurt en dat nog wat onduidelijke toekomstperspectieven heeft.

Al lang houdt mij de kwestie bezig hoe je tot een gepaste methodologie van de toegepaste ethiek kunt komen. In de afgelopen jaren is hierbij in het bijzonder de vraag aan de orde hoe de normatieve benadering van de ethiek met empirisch onderzoek in verband staat. In verband met meerdere AiO-projecten heeft het Ethiek

Instituut hier iets mee gedaan, b.v. in een groot Europees project dat wij samen met sociale wetenschappers realiseren. Maar ook binnen de onderzoekschool ethiek speelt dit onderwerp al langer een grote rol.

Ikzelf ben echter van mening dat de toegepaste ethiek zich niet alleen met sociale wetenschappen moet bezighouden, maar dat iedere vorm van toegepaste ethiek een verband nodig heeft van moraal filosofische grondslagenreflectie op de normatieve basis van morele oordelen, een inschatting van handelingsalternatieven en verdere overwegingen, waarvoor een uitgebreide methodologie op lange termijn nodig is.

Volgens mij hangen de twee grootste uitdagingen op dit moment voor politiek

en moraal met 'globalisering' en 'milieu' samen. Al onze politieke instituties staan voor de uitdaging dat ze nauwelijks voldoende handelingsbekwaam zijn voor de problemen waarmee ze zijn geconfronteerd. Nu acht ik echter de bescherming van de menselijke handelingsbekwaamheid als de kern van waar het in de moraal over gaat. Dat is de uitdaging van de globalisering. Maar tegelijkertijd is de vraag naar wat de bedreiging van onze natuurlijke omgeving aan morele vraagstukken naar voren brengt tot nu toe slechts als probleem van de ethiek begrepen. Duurzame milieubescherming lijkt moreel vanuit bijna iedere morele theorie een centraal vereiste te zijn. Maar wat betekent milieubescherming voor de bescherming van onze morele rechten? Hoe verhoudt

milieubescherming zich tot de waardering van individuele vrijheden? Moeten wij het milieu alleen maar beschermen als hulpbron zonder welke de mens nauwelijks kan overleven? Of gaat het er juist om wat het milieu voor de kwaliteit voor ons leven betekent? Hechten wij aan natuur niet juist ook vanuit een esthetisch gezichtspunt waarde? Dit hele onderwerp heeft niet alleen voor enkele delen van onze praktijk betekenis, maar zal op lange termijn misschien het grootste gedeelte van ons praktijken veranderen en beïnvloeden. De ethiek heeft daarover echter tot nu toe alleen maar in zeer algemene termen nagedacht. Daar zou ik graag met anderen in de toekomst verder aan willen werken.

Descartes, Spinoza en het Nederlands Cartesianisme

MARK AALDERINK

Inleiding

Voordat ik wat dieper inga op mijn promotieonderzoek zal ik kort de voor geschiedenis beschrijven. Al tijdens mijn studie filosofie aan deze (sub)faculteit ben ik sterk geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van de wijsbegeerte en dan in het bijzonder de zeventiende eeuw. De zeventiende eeuw is de enige periode waarin Nederland ook een aardig toontje meeblijft, vooral door het werk van de filosofen Descartes en Spinoza. Descartes' filosofie heeft bovendien aanzienlijke invloed gehad in Nederland, zowel binnen als buiten de universiteit. En laat nu net aan deze faculteit een hoogleraar verbonden zijn die het Nederlands Cartesianisme als onderzoeksobject heeft, prof. dr. Th. Verbeek. Het was dus min of meer vanzelfsprekend dat ik bij hem terecht kwam voor een scriptieonderwerp. Vanwege mijn fascinatie voor zowel Descartes als Spinoza kwam ik uit bij de Nederlandse Cartesianen Christopher Wittichius (1625-1687), één van de eerste bestrijders van Spinoza's *Ethica*. De relatie tussen de filosofie van Descartes en die van Spinoza is me blijven interesseren en daaruit bestaat dan ook de kern van mijn promotieonderzoek.

Het onderwerp van mijn proefschrift

De werktitel van mijn proefschrift luidt: 'De theorie van dwaling bij Descartes, Spinoza en enkele Cartesianen.' Descartes' theorie van de dwaling wordt uitgewerkt in de vierde meditatie. Zijn analyse van de mogelijke voorwaarden voor foutieve oordelen sluit een wisselwerking van verstand en wil in. Voor

oordelen, of liever, vooroordelen, die uiteindelijk teruggaat op de Platoonse notie van de kwalijke invloed van het lichaam op de ziel. Vooral de invloed van zintuiglijke kennis of het verbeeldingsvermogen (*imaginatio*), heeft slechte gevolgen voor het bereiken van ware kennis over de dingen zolang we ons daar niet tegen hoeden. Spinoza, de tweede speler in mijn onderzoek, neemt onderdelen van Descartes' theorie van de dwaling over maar kan binnen zijn metafysica niet overweg met een vrije wil. Het tweede deel van zijn *Ethica* is mede daarom gewijd aan een alternatieve verklaring voor de mogelijkheid tot dwalen.

Bovendien kan dwaling op verschillende wijzen verstaan worden, namelijk in een theoretische of in een praktische context (morele dwaling). Descartes beperkt de analyse in de vierde meditatie tot het theoretische domein. Het gaat bij hem dus alleen over dwaling in de wetenschap, niet in het alledaagse handelen. Latere Cartesianen, zoals Arnout Geulincx (1624-1669), mijns inziens de origineelste Cartesian in Ne-

het bereiken van een overtuiging is een wilsact nodig, waardoor we een propositie al dan niet toestemmen. Omdat de wil in ons vermogen ligt, zijn we verantwoordelijk voor het juiste gebruik van de wil en bijgevolg ook voor foutieve oordelen. Maar deze analyse van de mogelijke voorwaarden voor het begaan van een dwaling is slechts één aspect van de hele Cartesianse theorie. Hij heeft ook een theorie van de oorsprong van foutieve

derland, hebben de theorie wel toegepast op de handelen. Aan de filosofie van Geulincx zal het grootste deel van mijn proefschrift gewijd zijn. Voor hem is de oorsprong van dwalingen het verbindende thema van zijn filosofie. Hij heeft de Cartesianse kritiek op zintuiglijke kennis ook toegepast op de verstandsbegrippen zoals substantie en zijnde (*ens*), die volgens hem niet de werkelijkheid zoals die op zichzelf is weergegeven. Dit leidt tot

een bijna Kantiaanse kritiek op de traditionele metafysica. Aan de hand van deze kritiek op het kenvermogen ontwikkelt hij een theorie van de verschillende typen van kennis, die bijzonder verhelderend zou kunnen zijn voor de interpretatie van Spinoza's kenleer.

Toekomst

Het schrijven van een proefschrift brengt een voortdurende druk met zich mee. De einddatum komt immers steeds meer in zicht! En, voor zover je een academische carrière wilt voortzetten, zul je

over een onderzoeksobject na de promotie na moeten denken. Zelf zou ik graag verder werken aan de relatie tussen Spinoza en de filosofie van zijn tijd, dat wil zeggen de Cartesianen en de neoscholastieke traditie op de Nederlandse universiteiten. Mijn inziens kan daaruit een originele en overtuigende interpretatie van Spinoza voortkomen. Daarnaast zou ik een monografie over Geulincx willen schrijven.

Naast onderzoek naar zeventiende-eeuwse filosofie ben ik de laatste tijd gaan kijken naar een andere periode. Kant heeft mijn warme belangstelling, maar daar is al

zoveel aan gedaan dat de taak voor de historicus me daar beperkt lijkt. Veel minder onderzoek is gedaan naar Duitse filosofie aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw (m.u.v. Husserl natuurlijk). Zelf denk ik aan het bestuderen van Georg Simmel (1858-1918), één van de vaders van de sociologie die bovendien een allround filosoof was. Hij is wel uitvoerig bestudeerd door sociologen maar nauwelijks door historici van de filosofie. Of dit zal resulteren in onderzoek valt nog te bezien. Eerst maar eens dat proefschrift afronden.

Don't tread on me!

NIELS NIJSINGH

De werktitel van het proefschrift waar ik aan werk is "Informed consent and the expansion of newborn screening". In plaats van hier een inhoudsopgave te geven van mijn proefschrift, wat behalve heel erg saai ook nog wel eens heel erg onbegrijpelijk zou kunnen worden, wil ik één element uitlichten, dat ook raakt aan andere onderzoeksinteresses van mij. Op mijn CV staat dat mijn onderzoeksinteresses de volgende zijn:

- Public health ethics
- Ethics of procreation and parenthood
- Ethics of sex and sexuality
- Meta-ethics
- Philosophy of Mind

Nu lijkt het misschien dat deze onderwerpen (of vakgebieden) weinig met elkaar van doen te hebben, maar dat is niet zo. Het soort van vragen dat mij bezig houdt is gecentreerd rond de verhouding tussen individu en collectief. Bij deze vragen komen abstracte filosofische theorieën over bijvoorbeeld identiteit en individualiteit op een hele directe manier in contact met alledaagse werkelijkheid en praktische problemen.

Ter illustratie kan ik een conceptie van autonomie noemen die zich wellicht het beste laat vangen met de slogan: "Don't Tread on Me". De *don't tread*

on me benadering van autonomie is een reactie op een praktijk waarbinnen mensen (burgers, patiënten, werknemers – vul verder zelf maar in) gezien worden als incompetent, of op zijn minst als beperkt in staat om de juiste keuzes te maken. Daarom moet iemand anders (Dries Van Agt, de hartchirurg, Gerlach Cerfontaine, enzovoort) de beslissingen maken, en bedrog is dan gerechtvaardigd als het tot het beoogde doel leidt, te weten de Juiste Beslissing. De *don't tread on me* benadering stelt hier tegenover dat het intrinsiek waardevol is dat mensen hun eigen keuzes maken, en niet misleid worden. Dus ook al is het waar dat Cerfontaine beter weet dan wij wat goed voor ons is, dan geeft hem dat nog geen vrijbrief om ons te misleiden en keuzes over en voor ons te maken.

De *don't tread on me* benadering is een poging om zodoende

het recht op autonome keuzes veilig te stellen. We bepalen zelf wel wat goed voor ons is. Sympathiek als dit in eerste instantie misschien mag klinken, deze benadering loopt tegen een aantal fundamentele problemen op. Ik noem er één.

Hoe bepaalt men – wie dan ook – of een bepaalde keuze voldoende geïnformeerd, competent en vrij genomen is? Natuurlijk kan je mensen vragen of ze bepaalde informatie begrepen hebben. Natuurlijk zijn er ook manieren om misleiding tegen te gaan. En je kan proberen er voor te zorgen dat iemand een keuze zelfstandig neemt, bijvoorbeeld door af te zien van expliciete dwang. Maar dit alles gaat voorbij aan het meer fundamentele punt: wat betekent het om te zeggen dat iemand zijn *eigen* keuzes maakt?

Er zijn redenen om te denken dat de conceptie van autonomie als pure onafhankelijkheid zelf problematisch is. Immers, zijn de waarden die iemand in de opvoeding meekrijgt autonoom – ook als dit de waarden van een ontspoord of extremistisch milieu zijn? Is een keuze autonoom als de directe omgeving bepaalde op het oog redelijke opties nadrukkelijk afkeurt? Is de keuze om nog één biertje te nemen als het sluitingstijd is – en al lang niet meer gezellig – een autonome keuze?

Het probleem is dat er geen ankerpunt is van waaruit je deze vragen kan benaderen. En als dat er niet is, hoe kunnen we dan hopen criteria te vinden die determineren wat al dan niet een 'onafhankelijke' keuze is?

De uitdaging naar aanleiding hiervan is om een conceptie van autonomie te ontwikkelen die deze problemen vermijdt, en tegelijkertijd niet terugvalt in plat paternalisme. Daarvoor zijn zowel normatief-ethische als meer fundamentele meta-ethische en wijsgerig antropologische beschouwingen noodzakelijk. En daarmee verwacht ik nog wel even zoet te zijn.

Gelaatsexpressie en cosmetische chirurgie

ROB VAN GERWEN

In het verleden heb ik me vooral beziggehouden met de aard van onze ervaringen van representaties, vanuit een fenomenologische benadering en de betekenis van de betrokken concepten vanuit een taalanalytisch perspectief. Ik ben er daarbij achtergekomen dat we nog immer niet goed weten wat het betekent voor een afbeelding, een object, of acteur om een gevoel (dat men niet echt heeft) uit te drukken. Wat is artistieke expressie?¹

Het project waar ik momenteel aan werk en dat ik volgend jaar met een boek hoop af te ronden, bekijkt expressie vanuit een nog nabijere invalshoek: de expressie in een gelaat en de mate waarin we daarin met cosmetische chirurgie ingrijpen.

In de film “Beperkt Houdbaar” die de VPRO onlangs uitzond en die nog op internet is te zien, wordt een kritische blik op cosmetische chirurgie gepresenteerd die gemotiveerd is door een intuïtieve afkeer van de handelwijze van chirurgen. Zij gaan uit van de laatste chirurgische technieken en zijn eraan gewend geraakt om mensen als vervormbare objecten te zien, als “kandidaten” (voor ingrepen). Veel van hun denken (en het onze in hun kielzog) hangt in de praktijk af van de ontwikkeling van onze chirurgische vermogens: wat kan is goed. Chirurgen zien geen inherent mooie mensen, maar levende dingen die niet helemaal voldoen aan een of andere volstrekt heldere en onbetwistbare, maatschappelijk vastliggende norm en die dus bewerkt moeten worden.

Onze negatieve intuïties hierover mogen dan tamelijk duidelijk zijn, ze houden in de filosofie geen stand. Ethici betogen: Mensen mogen toch zeker met hun lichaam doen wat ze willen?² Sociologen laten zien dat het toch duidelijk is dat lelijke mensen maatschappelijk minder succesvol zijn dan mooie? Enz.

De intuïties die in genoemde film verwoord worden, zijn echter initieel plausibel en het verdedigen waard, maar ze hebben

dringend behoefte aan een conceptueel kader. We zijn als het ware “taken by surprise” door de nieuwe mogelijkheden. We hebben nooit serieus hoeven nadenken over ons uiterlijk—mede omdat dit nog nimmer zo gedetailleerd vervormbaar was als het nu is.

In mijn onderzoek beperk ik me tot ingrepen in het gelaat, en tot “cosmetische chirurgie” die ik stipuleer als die plastisch chirurgische ingrepen die niet door ongeluk of afwijking gemotiveerd zijn, maar door esthetische overwegingen: men wil er mooier uitzien. Plastische chirurgie kan natuurlijk een zegening zijn waar het gelaat vervormd is door brand of andere ongelukken—maar dan nog is het resultaat niet probleemloos. Mensen wier gelaat na serieuze beschadiging “hersteld” is door plastische chirurgie hebben vaak nog steeds geen gelaat waarmee zij normaal kunnen functioneren—er is ook na de operaties nog veel werk te verrichten.

Toch laten we, typisch genoeg, onze gezichten vervormen op basis van een schoonheidswens, maar die baseren we op schoonheidsoordelen over afbeeldingen. Maar denken we wel goed over de schoonheid van afgebeelde gelaten na—laat staan over de schoonheid van de echte gelaten die we om ons heen zien: de gezichten van onze partners, kinderen, ouders, vrienden, ons eigen gelaat in de spiegel?

We bekijken volstrekt verschillende schoonheidsconcepten te hanteren: de schoonheid die we in afgebeelde gelaten zien, beoordelen we met een proportie-theorie, die we in de filosofie van de kunst sinds Burke en Kant al niet meer serieus nemen en die ook in de psychologie gerelativeerd wordt: mensen voelen zich aangetrokken door gezichten die juist niet symmetrisch zijn. Onze omgang met echte gelaten is veel beter te begrijpen met een theorie die Plato al huldigde en die we ook nog bij Kant aantreffen (in §17 van zijn *Kritik der Urteils-kraft*) en die schoonheid als de expressie van een moreel innerlijk begrijpt—deze theorie is echter in de esthetica in het slop geraakt.

Een Amerikaanse studente van University College sprak me eens aan nadat ik hierover college had gegeven. Ze was na een half jaar weer eens naar huis afgereisd en had daar haar moeder aangetroffen met een volle-

dig verbouwd gelaat. Ze was daar erg boos om geworden: “Moeder, hoe haal je het in je hoofd om je gezicht zo te laten veranderen?”, maar haar moeder was nog bozer geworden: “Waar haal jij het recht vandaan om te veroordelen wat ik met mijn eigen gezicht doe?” Vrijheid van liefde tegenover (slecht begrepen) vrijheid van expressie?

Als we denken over gelaatsexpressie, en niet louter over de schoonheid van een gelaat, denken we ook over andermans vermogens tot empathie met de ander. We begrijpen de ander immers via haar expressie. Andermans uiterlijk vormt de toegang tot diens innerlijk.³

Wisten jullie dat ons psychologische begrip “empathie” uit de esthetica stamt en pas rond 1920 door Edward Titchener in de psychologie is geïntroduceerd als vertaling van het begrip “Einfühlung”, waarmee 19e eeuwse Duitse denkers als Vischer en Lipps verwezen naar de manier waarop beschouwers een kunst-object “tot leven brengen”? Het is dus niet zo verwonderlijk dat we zo gemakkelijk over onze gezichten als maakbare entiteiten denken: die gedachte ligt *idee-historisch* al besloten in het concept “empathie”.

Empathie is niet het epistemologische “other minds” probleem—hoe weten we dat de ander net zo’n geest heeft als wij? Dat probleem laat zich niet formuleren zonder het functioneren van empathie aan te nemen, als een primair vermogen dat evolutionair gegroeid is tussen leden van een zelfde species.⁴ Wie niet begrijpt dat de ander agressief is, heeft een probleem—het geval Bokito illustreert daarenboven hoezeer empathische vermogens binnen de eigen species gelden. Gelaatsexpressie en empathie zijn wederkerig op elkaar betrokken.

Een van de ethische gevolgen van deze analyse is dat, als je je vermogens tot gelaatsexpressie door cosmetische chirurgie verandert, en zodoende de psychologische realiteit van je gelaat wegneemt, je anderen iets aandoet. De uitdaging voor mijn onderzoek is om zo’n concept van “uitgebreid handelen” te ontwikkelen, zodat we cosmetische chirurgie niet langer simplistisch als een vrijheid (van meningsuiting) beschouwen, maar als een vrijheid die diepgaand begrensd is door andermans recht op liefde.

1 Overigens geloof ik dat Richard Wollheims analyse het meest steek houdt, in Wollheim, Richard. 1993. “Correspondence, Projective Properties, and Expression in the Arts.” In *The Mind and its Depths*, 144–158. Cambridge (Mass.), London (England): Harvard University Press. Zie ook Gerwen, Rob van. ed. 2001. Richard Wollheim on the Art of Painting. Art as Representation and Expression. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

2 de Beaufort, Inez. 2001. “Sic transit gloria mundi? Over uiterlijk, ouder worden en facelifts.” *Filosofie & praktijk* 22:6–19.

3 Lichaam en geest staan niet tegenover elkaar, zoals het dualisme meent, staan in elkaars verlengde (Wittgenstein, McDowell).

4 Fridlund, Alan J. 1997. “The new ethology of human facial expressions.” In *The Psychology of Facial Expression*, edited by James A. Russell and José-Miguel Fernández-Dols, 103–32. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Intensionele begrippen

ROSJA MASTOP

Van veel begrippen die in de wijsbegeerte worden bestudeerd kan worden gezegd dat het 'intensionele' begrippen zijn, die een modaal of contrafaktisch (subjunctief) element bevatten. Denk hierbij aan oorzakelijkheid ('als A niet was gebeurd dan zou B ook niet hebben plaatsgevonden'), nalatigheid ('als x had ingegrepen, zou A niet zijn gebeurd'), kennis ('als p niet waar was, zou ik het niet geloven'), enzovoort. Dit soort begrippen ontstaat daarmee vrijwel per definitie onze waarneming: we kunnen niet nagaan wat het geval zou zijn geweest in een situatie die niet plaatsvindt in deze wereld.

Empirisme is te beschouwen als het onderkennen van de onderbepaling van intensionele begrippen door de waarneming. Zoals Hume al aangaf is het aanschouwelijke aan oorzakelijkheid slechts de regelmatige opeenvolging van 'oorzaak' en 'gevolg' en alles dat het oorzakelijkheidsbegrip méér is slechts een aanvulling op basis van een "habit of the mind". Een probleem voor dit soort empirisme is evenwel dat het moeilijk kan verklaren waarom we deze intensionele begrippen hebben: als het verschil tussen 'oorzakelijk' en 'regelmatig' niet waarneembaar is, hoe komen wij dan tot het maken van een dergelijk onderscheid? Als verwijzingen naar 'wat het geval zou zijn geweest' speculatief zijn, waar speculeren zij dan over? Het hebben van een begrip veronderstelt dat wij bekend zijn met datgene waar het begrip betrekking op heeft—en de empirist lijkt nu juist te stellen stelt dat dit niet mogelijk is bij intensionele begrippen. Daarom beantwoordt het empirisme als zodanig de vragen naar de aard van intensionele begrippen niet afdoende.

Er zijn twee benaderingen om tot een oplossing te komen: je kunt de waarne-

ming zo opvatten dat deze de intensionele begrippen niet langer onderbepaald, of je kunt de intensionele begrippen zo opvatten dat deze niet onderbepaald worden door de waarneming. De eerste benadering wordt gevolgd door diegenen die stellen dat er geen theorievrije of waarde vrije waarneming kan zijn (Sellars, Quine, McDowell). Deze auteurs verwerpen de opvatting dat wij slechts opeenvolgingen van bewegingen kunnen waarnemen. Wij zien blokje A het blokje B 'wegduwen', 'indrukken', 'meesleuren' enzovoort. Dit is geen interpretatie van wat wij waarnemen, 'zien als', maar simpelweg waarneming, 'zien'. Het vermogen tot waarneming van deze zaken is een resultaat van onze 'Bildung', die ons in onze 'Lebensform' (of 'conceptuele schema') introduceert. Toch lijkt het onnatuurlijk om te zeggen dat we zien wat er zou zijn gebeurd als . . . , wanneer we naar de bewegende blokjes kijken.

De andere benadering kunnen wij verbinden met de 'ordinary language' filosofie (Austin, Hart) en het non-cognitivism. In de opvatting van deze auteurs is de misvatting van het empirisme om te denken dat intensionele begrippen descriptief zijn, en dus dienen te corresponderen met de (vooraf gegeven) werkelijkheid. Als ik zeg iets te weten, dan geef ik als het ware mijn woord. En als ik zeg ergens voor verantwoordelijk te zijn, dan neem ik de schuld op me. Al staan de zinnen waarmee wij dit soort taalhandelingen verrichten in de aantoonende of aanvogende wijs, ze zijn desondanks niet beschrijvingen van de feitelijke omstandigheden. De inhoud van deze begrippen ligt niet in hun representatieve rol maar in de procedurele regels voor beloven, beschuldigen enzovoort, bijv.

zoals geformaliseerd in de rechtspraak. Het voornaamste probleem voor deze benadering is het ontbreken van een systematische betekenis theorie die niet gecentreerd is rond de notie van beschrijving (representatie). De recente benadering van 'dynamische semantiek' lijkt echter een stap in de richting van een oplossing voor dit probleem.

Een interessant gegeven is dat de twee benaderingen—alhoewel tegengesteld in de recente literatuur—beide zijn terug te voeren op de late Wittgenstein. Hij verwierp het descriptocentrisme, maar hij wordt ook beschouwd als criticus van theorievrije/waardevrije waarneming. Dit roept de vraag op in hoeverre deze twee benaderingen daadwerkelijk tegengesteld zijn.

Meer in het bijzonder richt mijn onderzoek richt zich op het oorzakelijkheidsbegrip bij Wittgenstein en anderen. In een manuscript over dit onderwerp bekritiseert Wittgenstein Russell, waar die stelt dat het empirisme tekortschiet en wij een notie van 'intuïtief (her)kennen van de oorzaak' nodig hebben. De relevante vraag, stelt Wittgenstein, is niet wat maakt dat iets de oorzaak is, maar waarom wij een woord, "oorzaak", hebben om in bepaalde situaties een bepaald soort object te benoemen. In het meest basale geval is iets 'de oorzaak' noemen vergelijkbaar met iemand beschuldigen: er is hier geen natuurlijk feit, maar slechts een menselijke praktijk, zij het één met voeten in de aarde. Dit suggereert een kijk die meer overeenstemt met de 'ordinary language' filosofie dan met de conceptgeladen-waarnemingstheorie van McDowell en anderen.

Mijn interesse hierbij is tweeledig: enerzijds hoop ik een beter begrip te krijgen van Wittgensteins kijk op deze problematiek van intensionele begrippen, anderzijds werp ik vanuit dit oogpunt een kritische blik op de recente debatten over oorzakelijkheid.

The Moral Limits of the Market (2003-2008)

RUTGER CLAASSEN

The question that my dissertation purports to answer is a simple one: *which goods should be on the market and which goods shouldn't?* I refer to this as the 'marketization question' or the 'commodification question'. The response to this question will have to provide us with a

framework for the normative evaluation of the marketization of goods: when is such a marketization justified and when is it objectionable; and why? The practical relevance of the question can hardly escape us. However much the demise of socialism has led to the acceptance of a ba-

sically liberal economic order, vehement public debates about privatizations have remained widespread, just as more elusive fears about 'commercialisation'. Moreover, the confusion in politics and society about the validity of diverse reasons for accepting or refusing marketization has remained. This dissertation does not aim to deliver a simple step-by-step checklist for policy makers; tough dilemmas that require practical wisdom will remain just what they are. Nonetheless, I do hope to

clarify the conceptual problems that underlie practical questions of marketization; and I hope to provide some guidance as to how to deal with these problems. The challenge that I want to confront is to understand how the market – with its specific way of bringing together producers, consumers and the goods that they exchange – meets with (and sometimes clashes with) our aspirations, convictions and concerns about the goods and social relations involved.

In responding to the marketization question I focus upon the Anglosaxon philosophical debate about commodification that has sprang up in the last three decades or so. Most notably, three works within this debate have been the major points of reference for me in thinking about these questions: Michael Walzer's *Spheres of Justice* (1983), Elizabeth Anderson's *Value In Ethics and Economics* (1993) and Margaret Radin's *Contested Commodities* (1996). If in the following I explain my divergences from these works and others works from the same tradition, this does not subtract from my great indebtedness to them. This focus implies a substantive theoretical choice, which can be characterized as a choice for a 'case-to-case approach' to the question of marketization. The question whether or not to marketize should be answered at the level of individual goods (education, health care, en-

ergy, telecommunications, sport, art, etc.), *not* at the level of the social order as a whole. This starting point evidently contrasts with the older debates about capitalism versus socialism, which conceived of the market question as a generic question of social order. The case-to-case approach seems to me to be in line with the spirit of our era – where both in the academia and in politics more nuanced debates about the desirable institutional design of smaller social units, domains or practices have replaced the older grand debates about the social order as a whole.

A case-to-case approach implies that the application of the theoretical framework allows for varying judgements: good x should be marketized, good y shouldn't. Nonetheless, it does require one such theoretical framework. The first part of this dissertation aims to provide this. It is guided by the idea that such a framework should consist of three 'building blocks'. These building blocks correspond to the three questions that anyone who deliberates about the marketization of a specific good must answer: (i) what would happen to this-or-that good if we decide to marketize it? This is the question as to the *market conception* that we are using. (ii) why should or shouldn't we marketize this good? This is the question as to the *normative criteria* that we are using to guide our decision. (iii) what are the options

concerning marketization that are open to us? This is the question as to the available *institutional strategies*. These three building blocks form an interlocking whole. The institutional strategies present us with the various potential outcomes we can decide to adopt; the menu among which we have to choose. The market conception – together with the conceptions of the alternatives for the market – gives us the necessary understanding of what each of these alternatives would entail. The normative criteria deliver the reasons we can base our decision upon; the justifying grounds for preferring one strategy over the other.

The proof of the pudding is in the eating. Any theory proves its usefulness in its application. The second part therefore applies the theoretical framework of part one to three specific goods: media, security and care. In each chapter I will present the objections to marketization, reformulate them in terms of the market's framing effects presented in chapter two, assess them under the normative criteria presented in chapter three and conclude by advocating the institutional strategy that seems appropriate to do justice to these objections. More specifically, I hope to show the different formations that the institutionally pluralist strategy can give rise to and the different challenges that these formations raise.

BST, filosofie van de wiskundige praktijk en Grundgesetze

THOMAS MÜLLER

Mijn onderzoeksdomeinen zijn de filosofische logica, de wetenschapsfilosofie, de filosofie van de wiskunde en de handelingstheorie. Hoewel ik geloof dat een formele aanpak op heel veel terreinen nuttig kan zijn, geloof ik ook dat formalisering nooit een doel op zichzelf mag zijn, zonder filosofische reflectie.

Momenteel werk ik rond een drietal thema's: (a) branching space-times, (b) filosofie van de wiskundige praktijk, (c) Frege's *Grundgesetze*. Voor elk van deze projecten werk ik samen met onderzoekers van andere universiteiten.

(a) Branching space-times

Branching space-times (BST) is een formele theorie voor de studie van indeterminisme, d.i. de doctrine dat de

toekomst meerdere incompatibele alternatieven inhoudt. Ik ben van mening dat deze doctrine deel uitmaakt van ons alledaags zelfbeeld als actoren. BST werd in 1992 ontwikkeld door Nuel Belnap en werd tot dusver toegepast in de wetenschapsfilosofie, de metafysica en de handelingstheorie. Ik ben geïnteresseerd in de uitbreiding van deze toepassingen, in de studie van de formele aspecten ervan en in de verbanden met andere, gerelateerde theorieën, bijvoorbeeld in de fysica of in de computerwetenschap. Een van mijn huidige doelstellingen is het begrijpen van indeterministische beweging. Zo wil ik bijvoorbeeld proberen achterhalen wat de metafysische basis is van "gewoon een wandelingetje maken", d.i. zonder enig voorafgaand plan. Deze vraag heeft be-

trekking op de fysica (stochastische dynamische systemen) en de robotica.

(b) PhiMSAMP: Philosophy of Mathematics -- Sociological Aspects and Mathematical Practice

Dit project spruit voort uit de samenwerking met een collega in Bonn die momenteel in Amsterdam werkt. Wij hebben een internationale groep van jonge onderzoekers samengebracht die een interesse delen in de studie van de wiskundige praktijk: filosofisch, sociologisch, didactisch, of cognitief. Wij geloven dat empirische methodes zoals vragenlijsten of interviews moeten worden gebruikt om te komen tot hypothesen over de wiskundige praktijk die filosofisch bruikbaar zijn. Voorbeelden van vragen in dit verband zijn: Wat doen wiskundigen precies wanneer zij stellingen bewijzen? Wat is een informeel wiskundig bewijs? Wat denken wiskundigen over het keuze-axioma? Welke rol speelt visualisatie in de wiskunde? Concrete deelprojecten behandelen de vraag of informele wiskundige bewijzen in principe

formaliseerbaar zijn, en het begrip wiskundige vaardigheid. Eind oktober 2007 zal er in Utrecht een workshop van het project plaatsvinden rond methodologische aspecten.

(c) Frege's Grundgesetze

Frege's Grundgesetze der Arithmetik (1893/1903) was een jammerlijk mislukte poging om het logicisme te vestigen, d.i.

de doctrine dat wiskundige waarheid in essentie logische waarheid is. In zijn boek werkte Frege een uitgebreid bewijssysteem uit op basis van een complexe notatie die geen navolging vond. Recent geniet Frege's werk opnieuw veel aandacht, in het bijzonder consistente fragmenten van zijn system, en worden hernieuwde pogingen ondernomen om een vorm van logicisme te vestigen, ondanks Frege's mislukking.

Via een project aan de universiteit van Bonn kwam een database ter beschikking van Frege's bewijzen en definities. Deze database kan systematisch gebruikt worden om de details van Frege's bewijzen te bestuderen, in het bijzonder betreffende zijn gebruik van de substitutieregels, en om eventuele nieuwe, interessante consistente fragmenten te identificeren.

Spinoza

PIET STEENBAKKERS

In mijn onderwijs bestrijk ik wel het hele terrein van de nieuwere wijsbegeerte, maar mijn onderzoek is toegespitst op de Nederlandse filosoof Benedictus de Spinoza (1632-1677). Dat ik me daarin ben gaan specialiseren, en de wijze waarop, is toch min of meer het resultaat van een samenloop van omstandigheden. Voor een kritiek op de ooit zeer populaire Franse marxist Louis Althusser ben ik ook Spinoza gaan lezen, omdat Althusser zich nadrukkelijk op hem beriep. In Groningen, waar ik studeerde, waren enkele gerenommeerde Spinoza-kenners: prof. Huib Hubbeling en dr Fokke Akkerman. Bij de laatste volgde ik colleges over het Latijn van Spinoza: Akkerman was bezig met het vertalen van de *Tractatus theologico-politicus*, nadat hij al een vertaling van de briefwisseling had uitgebracht. We raakten bevriend, en bleven ook na het college en na mijn afstuderen contact houden. Toen hij vanuit een Franse onderzoeksgroep het verzoek kreeg mee te werken aan een nieuwe kritische editie van de volledige werken van Spinoza, heeft hij mij daarbij betrokken. Ik ben vervolgens gepromoveerd op een studie naar de tekstgeschiedenis van Spinoza's *Ethica* en daaraan gerelateerde problemen. Dat is ook mijn *niche* geworden binnen het internationale Spinoza-onderzoek: filologie, tekstgeschiedenis, editiewerk. Daarnaast ben ik me, als uitvloeisel van dat tekstonderzoek, ook gaan verdiepen in Spinoza's leven en de kring om hem heen. Op die manier ben ik nu betrokken bij nogal uiteenlopende projecten: edities, vertalingen, naslagwerken. Akkerman en ik zijn bezig met de afwerking van onze kritische editie van de *Ethica*, ik werk aan een Nederlandse vertaling van dat werk (die de vertaling van Van Suchtelen zal vervangen in de Spinoza-reeks van de Wereldbibliotheek), en verder met P.F.

Moreau (Lyon) aan een *Historical Dictionary of Spinoza and Spinozism* en met L. van Bunge, H. Krop, J. van de Ven, en B. Leeuwenburgh (Rotterdam) aan *The Encyclopedia of Spinoza and his Times*.

Wat dit onderzoek inhoudt, kan ik misschien verduidelijken aan de hand van de *Ethica*-editie. Het gaat daarbij om het vaststellen van een betrouwbare Latijnse tekst. Spinoza heeft het werk in het Latijn (toen de internationale geleerdentaal) geschreven, en het manuscript is direct na zijn dood door zijn vrienden uitgegeven. We mogen ervan uitgaan dat zij hun best hebben gedaan de tekst zo nauwkeurig mogelijk te laten drukken, overeenkomstig de instructies en in de geest van de overleden wijsgeer. Het handschrift is helaas verloren gegaan, dus we hebben alleen nog die gedrukte tekst. Maar er is ook nog een andere getuige die gebaseerd is op het verloren manuscript: terwijl men de uitgave van de Latijnse tekst voorbereidde, werkte een beroepsvertaler aan een Nederlandse vertaling, die tegelijk met de Latijnse uitgave is gepubliceerd. Een aardige extra complicatie is dat alle technische filosofische termen in de marge van de Nederlandse vertaling ook in het Latijn worden gegeven. Nu wijkt die Nederlandse versie (inclusief de daarin aanwezige Latijnse termen) nogal eens af van het Latijn, en dat heeft geleid tot speculaties als zou de vertaling berusten op een vroegere versie van de *Ethica*. Het onderzoek van Akkerman heeft laten zien dat deze speculaties ongegrond zijn. Maar de vraag blijft: hoe verhouden die twee tekstgetuigen zich tot elkaar? Geeft de afwijkende Nederlandse vertaling op sommige plaatsen toch aanleiding tot het veranderen van de Latijnse tekst? Zolang zulke vragen intern-filosofisch en *ad hoc* worden benaderd ('welke lezing strookt

beter met Spinoza's filosofie?'), valt er geen vooruitgang te boeken. Om tot een betrouwbare tekst te komen, dient de hele Latijnse tekst van de *Ethica* woord voor woord, leesteken voor leesteken, te worden vergeleken met de Nederlandse vertaling. En passant maken we er ook een tekst van die toegankelijker is voor hedendaagse lezers, door de barokke zeventiende-eeuwse interpunctie (die van de drukker stamt, niet van Spinoza) te vereenvoudigen. Uit ervaring – de colleges Wijsgerig Latijn die ik in Utrecht heb gegeven – weet ik dat ook studenten met een behoorlijke kennis van het Latijn regelmatig op een dwaalspoor worden gezet door de welig tierende komma's.

Een interessante vraag bij dit onderzoek is de verhouding tussen filologie en filosofie. De werkwijze van Akkerman en mij is strikt filologisch, maar elke keuze die we maken heeft wel filosofische implicaties (tot aan de komma's toe). Dat levert maar zelden schokkende nieuwe lezingen op van de tekst; maar om zeker te weten of er niet iets heel anders moet staan in de Latijnse tekst, dient deze wel in zijn geheel en in detail kritisch tegen het licht te worden gehouden. Zo wordt de optimale tekstversie vastgesteld, met in het kritisch apparaat de variantlezingen.

Sinds enkele jaren bekleed ik de Spinoza-leerstoel aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, en in mijn oratie (*Spinoza-plaatsen: over tekst en context van brief 76*) heb ik aan de hand van een omstrede tekstpassage geïllustreerd dat de filosofische interpretatie af en toe wel degelijk afhangt van het filologische handwerk. Als bijzonder hoogleraar Spinoza-studies zal ik me in mijn onderzoek verder op Spinoza blijven concentreren. Nu vind ik dat niet erg: als je je dan toch op één filosoof richt, kun je het slechter treffen. Spinoza blijft ook bij langdurige en herhaalde bestudering steeds opnieuw verbazen en verrassen.